

Biskop Nicolai Faber, Fyens Stift. Faber blev født i 1789. Han voksede op i Odense, som søn af en brygger – og var af borgerslægt. Efter teologisk kandidateksamen i 1811 blev han først adjunkt, siden p.gr.a. pengemangel grosserer, og efter en familietragedie valgte han i 1820 at blive præst, og fik embedet i Allested-Vejle sogne på Fyn. I 1817 var han blevet dr. phil. og i 1826 tilsvarende dr. theol. Faber døde i 1848 efter 28 års embedsvirke i Fyens Stift, de sidste 14 år i bispestolen. Sct. Knuds kirke, Odense. Maleren er ikke kendt. (jf. Fyens Stiftsbog 1994, s.36)

Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848.

Kirkelige synspunkter – især om lægfolkets rolle i kirken¹

af Jens Rasmussen

N. Faber – »En overgangsskikkelse«

Flere præster og teologer er blevet kaldt »overgangsskikkelser« i kirkelivet ved slutningen af enevælden. De blev ikke stående ved forkyndelsen om »Jesu blide Lære« – d.v.s. Kristi eksempel som vejledning i dydens gode gerning. Kirkehistorikeren, prof. J. Oskar Andersen mente, at mange anselige teologer og præster før 1825 nåede frem til at prædike Kristus som frelseren og forløseren, selvom Skriften – som det hed i biskoppernes hyrdebrev ved reformationsjubilæet i 1817 – skulle udlægges »fornuftigt«, d.v.s. med brug af filologi og historie som hjælpemidler. Denne udvikling havde sin baggrund i Kant, Fichte eller romantikken eller særlige personlige oplevelser, men oftest i følelsen af hidtil manglende fordybelse i bibelordet, understregede Oskar Andersen.² Til denne gruppe blev biskop Nicolai Faber regnet. Her skal Fabers kirkelige synspunkter beskrives.³

Prof. Hal Koch har netop karakteriseret N. Faber med ordene: »den typiske overgangsskikkelse, uden større personlig originalitet«.⁴ Rigtigt er det, at Faber hørte til den gruppe præster og teologer i 1820'erne, som blev betegnet »overgangsmænd«, fordi de ikke længere repræsenterede rationalismens markante moralforståelse, der var på vej ud, og heller ikke hørte til kendte foregangsmænd, i særdeleshed N.F.S. Grundtvig, der indvarslede en ny tid, som ville komme. De levede i den såkaldte »overgangstid«, men for Fabers vedkommende må det siges, at han slet ikke var så »typisk«, som Hal Koch mente.

Faber var Fyns biskop i årene 1834-48. I denne periode var udfaldet af de kirkelige modsætninger på Fyn endnu meget uafklaret. Enevældens sidste tid var politisk og kulturelt en brydningstid – og det gjaldt også m.h.t. de kirkelige forhold.

De vakte var hovedsagelig pietistisk-luthersk præget. De brød med statskirkens forståelse af gejstligheden som kirkens subjekt, hvor lægfolket først og fremmest blev forstået som tilhørere. De vakte samledes i private andagtsmøder uafhængig af kirkeinstitutionen.

Samtidig – parallelt med disse gudelige forsamlinger – kom de første diskussioner omkring lægfolkets aktive rolle i statskirkens liv

og styrelse f.eks. i lokale »Kirke-Commissioner« – formentlig den første egentlige benævnelse for menighedsråd. Denne åbning – især over for det dannede lægfolk – skete hos enkelte bl.a. hos biskop N. Faber.

N.F.S. Grundtvig arbejdede ud fra en helt anden synsvinkel. Han lagde vægten på lægfolkets sognefrihed, og dermed på lægfolkets frie rolle i statskirken. Først i løbet af 1850'erne kunne der på Fyn skelnes mellem grundtvigianere og pietistisk vakte. Ingen kunne vide i 1830'erne og 1840'erne, at de grundtvigske efterhånden ville få mest medvind. I historieskrivningen kender vi på forhånd slutresultatet, men hverken Faber eller de mange fynske præster kunne have kendskab til dette i tiden før enevældens afslutning.⁵

Flere af statskirkens præster havde på dette tidspunkt gået imod Grundtvigs kirkelige tanker med vægtlægnings på trosbekendelsens vidnesbyrd, og holdt klart fast i »Skriften alene«, og så vejen frem ved lægfolkets øgede bibellæsning under præstens vejledning. N. Faber indtog meget markant denne holdning.

Således møder vi i enevældens sidste tid »overgangsmænd« såsom N. Faber, biskop J.P. Mynster, prof. H.N. Clausen m.fl. De har andre holdninger end Grundtvig – og vi er måske ved at glemme dem.

N. Fabers kirkelige synspunkter

I marts 1834 blev Faber udnævnt til biskop efter 14 års præstegerning i Fyens Stift, de sidste fire år som stiftsprovst i Odense. Han var da både doktor i filosofi og i teologi – hvilket ikke var helt almindeligt. Gennem sit offentlige virke foreslog Faber synodale ordninger og bibellæsning for at vække præsterne og få sognemenighederne i tale. Faber ønskede derved at bekæmpe den åndelige ligegyldighed og at værne statskirken mod – som han sagde – »Sværmeri og Sectarisme«. Det drejede sig om alternative åndelige midler – ikke mindst som modvægt til de gudelige forsamlinger og til de vaktets kritik af statskirken.

Biskop Faber offentliggjorde således i 1834 et forslag om synodale ordninger indenfor statskirkens ramme i skriftet om »Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed«; dette skrift havde en subscriptionsliste på over 400 præster og skolelærere, og kom med nye tanker. I skriftet foreslog Faber, at gejstligheden måtte organiseres ved hjælp af landemode og præstekonventer⁶ med Det danske Bibelselskab som et koordinerende led mellem de enkelte stifters biskopper og landemoder. Som ledemotiv for sit forslag brugte han vendingen: »en Samvirken«. Endvidere skulle der være lærerkonventer, som stod i for-

bindelse med præstekonventer, og lægfolket skulle organiseres i lokale kirkekommissioner, hvilket senere vil blive berørt særskilt i denne artikel.

Disse synodale ordninger søgte Faber ganske frimodigt hurtigt at realisere, da han genoplivede de fynske præstekonventer i forbindelse med regeringens ønske i april 1834 om en betænkning vedrørende en eventuel revidering af Kirkeritual og Alterbog (1685). Der blev dannet ti arbejdende konventer i Fyens Stift – hver med sin formand, der på Fabers anvisning ikke var valgt blandt de fortravlede provster.

Fabers position som »overgangsskikkelse« viste sig i konventernes ritualdrøftelser i 1830'erne. Disse drøftelser afspejlede fælles kirkelige midtersynspunkter hos Faber og fynske præster. Dette kom frem ved konventernes diskussion om dåbsformularens indhold, som omfattede forsagelse og trosbekendelse – samt døbeordene i den treenige Guds navn fra Matt.28,19.

Debatten kom hurtigt til at dreje sig om Djævforsagelsen. Her mente Faber og flertallet af de fynske præster, der principielt gik ind for en moderat ritualrevision, at forsagelsen skulle bevares med mere passende udtryk og følge efter trosbekendelsens ord som fjerde led. Ordet Djævel blev opfattet jævnsides med ord som »Synd« og »Ugudelighed«, og kunne omskrives til »det Onde«.

Pastor Hans Agerbek fra Espe mente, at dåbsformularen skulle forblive uændret. Djævel, synd og død måtte forsages, før sandheden om troen på Gud, syndernes forladelse og evigt liv – ærligt ment – kunne bekræftes. Agerbek havde tilknytning til de vakte og til magister Jacob Chr. Lindberg. Agerbek skrev til Faber (19. og 29. maj 1835), at han fortsat ville have lov til at bruge den gamle dåbsformular.⁷

En mindre gruppe af præster med tilknytning til den teologiske prof. Clausen ville helt udelade Djævforsagelsen. De antog ikke dogmet om Djævelen, som de betragtede som en akkomodation, d.v.s. Herrens og apostlenes tilpasning til oldtidens naive tænkemåde. Derimod mente Clausen, at læren om det onde hørte til de kristelige hovedlærdomme, ligesom der i Bibelen oftere tales om forsagelse af synd end om forsagelse af Djævelen.⁸

På landsplan havde Djævledebatten allerede raset i nogle år. P.gr.a. uenigheden havde både Grundtvig og Clausen foreslået præsters valgfrihed mellem formularer, men det store flertal af fynske præster var imod valgfrihed. Det ville forvirre statskirkens menigheder.

Mindst aktive i ritualdebatten var Fabers bispekollegaer. Faber havde sendt hele dåbsforhandlingen i Fyens Stift til flere bispekollegaer. De var forbeholdne overfor fremgangsmåden med de arbejdende konven-

ter, endda viste J.P. Mynster (Roskilde) og Tage Müller (Ribe) sig at være afvisende.⁹

Faber havde nedtonet en egentlig bredere diskussion af dåbens teologi formentlig af taktiske grunde, af frygt for stor uenighed i konventerne. Det ville gøre dem uarbejdsdygtige. Fabers sammenskrivning af konventernes forhandlinger fyldte hele tre bind – 780 håndskrevne sider med talrige noter vedrørende konventernes mindretalsindstillinger. Det var et færdigt ritualforslag, og det blev sendt som betænkning til kancelliet. Det særlige ved Fabers fremgangsmåde var, at stiftet skulle tale med én stemme, og konventerne skulle kunne genkende deres votum. Fremgangsmåden var usædvanlig, når det tages i betragtning, at konge og kancelli kun havde bedt om en embedsbetænkning. Reaktio-
nerne hos de fynske præster over den færdige betænkning var ikke opmuntrende. De havde svært ved at indordne sig Fabers såkaldte »Samvirken«, selvom man loyalt havde bøjet sig under biskoppens autoritet. I vor tid ville man bruge betegnelsen: et kirkeligt »demokrati«. ¹⁰

Der blev ikke i det videre forløb taget hensyn til dette ritualarbejde – til stor skuffelse for Faber. Mynster fik af kancelliet overdraget biskoppernes betænkninger og skrev et sammenfattende ritualforslag i 1839. Det blev forelagt en regeringskommission, hvis flertal godkendte Mynsters forslag. Faber søgte i breve at påvirke Christian VIII imod Mynsters forslag – ikke mindst ville Faber i modsætning til Mynster have dobbelte dåbsformularer forsøgsvis i 10 år, hvor præsters valg skulle begrænses af forældres ønske. Dette forslag udtrykte en ny tankegang, og blev af Faber over for kongen bl.a. begrundet med en frygt for et skisma i kirken. Christian VIII og Faber havde korresponderet sammen siden kongens guvernør-tid på Fyn i 1830'erne. ¹¹

Kongen tog ingen beslutning i ritualsagen i 1840'erne. Det kan ikke alene skyldes den Grundtvig-Lindbergske modstand, men internt blandt embedsmændene har bl.a. Faber hørt til modstanderne af Mynsters færdige ritualforslag. Dermed var en ritualrevidering strandet i mange år.

Professor H.N. Clausen havde set meget positivt på Fabers mange initiativer som biskop, hvilket især ses af deres indbyrdes korrespondance omkring konventsdannelse og ritualrevidering. Clausens forslag om en gejstlig overbestyrelse for kirke- og skolevæsen fik opbakning fra Faber og andre fynske præster. I forslaget skulle juristerne have mindre indflydelse på centraladministrationens kirkeforvaltning, og bag forslaget fornemmes præsters ønske om indre kirkelig selvstændighed. ¹²

Forholdet mellem stat og kirke blev præciseret i forbindelse med væk-
kelsen. Fabers kirkelige forvaltning som embedsmand viste hen til hans

forståelse af den kirkelige lovgivning f.eks. i forholdet til de vakte. Faber fastholdt, at kirkens anliggende var alene at bruge åndelige våben, og statens anliggende var en beskyttelse af kirken gennem en negativ lovgivning, der bl.a. bremsede, det af Faber omtalte »Sectvæsen«.

Det gik i 1830'erne hårdest til på Langeland. Kancelliet afslog ofte Fabers anmodninger om retsforfølgelser af de vakte. Retsgrundlaget for disse retsforfølgelser var konventikelplakaten af 1741. Denne plakats begrænsede forsamlingsfriheden, idet de gudelige forsamlinger efter bestemte anvisninger var underlagt sognepræsternes kontrol. De skulle bl.a. anmelde, hvis tilrejsende lægprædikanter talte ved møder i sognet. Det var imod plakats bestemmelser.

Enevældens statskirkelige princip gik ud på at opretholde den lutherske trosenhed og den lutherske gudsdyrkelse, og var grundfæstet i Danske Lov (1683)¹³. Dette princip begyndte at gå i opløsning p.g.r.a. den vaklende regeringskurs over for de vakte. Det samme gjaldt præsters egenhændige revideringer af de gamle formuleringer i Kirkeritualen fra 1685. Disse egenhændige ændringer mødte forståelse hos kancelliets førende lovkyndige jurist A.S. Ørsted. Han mente ikke, at præsteeden forpligtede bogstaveligt på hvert ord i det gamle ritual, men forpligtede i hovedsagen og hensigten.¹⁴

I Fyens Stift foreslog Faber åndelige våben – bl.a. i skriftet om bibellæsningen. Således bibellæsninger under præstens vejledning. Faber var meget ihærdig lige fra sin præstetid, og ikke mindst senere som biskop og leder af Fyens Stifts Bibelselskab, og havde god støtte fra Fyns guvernør, kronprinsen, den senere Christian VIII.

Med baptismens øgede tilslutning på Langeland omkring 1840 blev situationen tilspidset, hvilket mærkedes på Faber, der for alvor råbte vagt i gevær over for konge og kancelli. Faber ville værne menighederne, ikke mindst den opvoksende generation. Det lykkedes Faber i de fleste fynske skoler at få indført bibellæsning i faget læsning, der ellers drejede sig om verdslig læsning.¹⁵

I 1842 udsendte Faber et skrift »Anabaptistiske Bevægelser i Danmark« til vejledning og åndelig modvægt især for præsterne i stiftet. Han fandt det betænkeligt, at konventernes ritualdrøftelser om dåbsformularen havde afsløret et dåbssyn hos fynske præster, som stod baptisterne nær, idet pagten med Gud kun var påbegyndt i barnedåben, og først fuldt ud blev betragtet som gyldig ved konfirmationen og den efterfølgende altergang, når konfirmanden selv kunne svare for sig. Faber mente, at det anvendte pagtsbegreb forvirrede, for det fordrede en gensidig forpligtelse og handling. Det var ifølge Faber alene Gud, som handlede i barnedåben, og skænkede nåden i livssamfundet med Kri-

stus. Samtidig understregede Faber, at barnedåben betød barnets optagelse i menighedens fællesskab og delagtighed i menighedens dåbstro, som var en garant for dåbsoplæringen.¹⁶

De vakte lægfolk

De vakte lægfolk var konservative forstået på den måde, at de ikke ville have ritualændringer, og de ønskede Erik Pontoppidans gamle lærebog i skolens og ungdommens religionsundervisning tilbage. Den var blevet erstattet af den udskældte N.E. Balles lærebog, der af prof. Oskar Andersen er blevet karakteriseret som »et fyldigt Kirkevidnesbyrd« omkring 1825. Her kunne man læse bl.a. om »Naademidlerne«, om betydningen af dåb og nadver, omend det blev skildret vagt, og om menighedsfællesskabet – hvor lægfolket blev forstået som tilhørere. Her taltes oven i købet ikke specielt om statskirken, men mere om »Kristi Kirke«, mente Oskar Andersen.¹⁷

De vakte understregede friheden istedet for sognefællesskabet i statskirken. Her var tale om en individualisme – sagt med Oskar Andersen: de vakte »var gennemgående præget af 18. Aarhundredes Individualisme og viste i Praxis deres paafaldende svage Menighedsforstaaelse«. ¹⁸ De vakte brød aldrig officielt med enevælden og dens sognekirke. ¹⁹ De havde et frivilligt valgt fællesskab uden om kirkeinstitutionen. De vakte ville med deres kirkesyn hævde – sagt med prof. Hal Koch – at »kristne er kun dé, der har oplevet noget og viser det i deres liv. De udgør den egentlige kirke. Den officielle kirke derimod repræsenteret ved præsterne er i virkeligheden ved at være en borgerlig indretning. Den har ikke i sig selv nogen religiøs, kristelig myndighed«. Prof. Hal Koch synes at vurdere de vakte lægfolks kirkesyn derhen, at kirken er synlig og alene omfatter omvendte syndere som den egentlige kirke, og han finder heri baggrunden for den moderne religiøsitet, løsrevet som den er fra den officielle kirke. ²⁰

Grundlaget for de vaktes sammenhold var oplevelsen af personlig omvendelse. Den var forudsætningen og nøglen til læsning i Bibelen. Man holdt private forsamlinger, hvor man læste i Bibel og gudelige bøger. Der blev sunget af Brorsons salmer og forkyndt pietistisk ud fra den personlige erfaring i bodskampen, omvendelsen, og efterfølgende helliggørelse, ligesom Luthers retfærdiggørelseslære i troen på Guds nåde uafhængig af gerninger blev understreget. Dog mistede de herrnhutiske emissærers forkyndelse – med den glade tro på forsoningen ved Kristi blod – indflydelse på Fyn efter 1828. Lægmandsaktiviteten blev herefter mere selvstændig. ²¹

Man læste lutherske og pietistiske andagtsbøger løsrevet fra præster-nes forkyndelse i kirken. En af de ledende lægprædikanter på Sydfyn og Langeland Johan Nielsen, Skårupøre skrev til magister Lindberg i oktober 1837, at sådan som præsternes forkyndelse i kirken desværre var, måtte »vore Forsamlinger...være vore Kirker«. Det er vanskeligt at vurdere de vakes kirkegang, som de dog ved lovgivningen formelt frem til 1845 var tvungen til.²²

I historikeren Hanne Sanders disputats om bondevækkelse og sekularisering fra 1995²³ karakteriseres vækkelsen på Langeland som præstefjendtlig. Der blev registreret 124 religiøse husforsamlinger på Langeland i årene 1837-39, og Hanne Sanders gennemgår bl.a. retsprotokollerne og dermed forhørene i sagerne mod de vakte på Langeland. Formentlig kunne ikke alle vakte læse, men sammen læste man udvalgte bibeltekster til udenadslære.²⁴ De vakte fremhævede netop forfølgelsen med brug af bibelcitater – ofte revet ud af deres sammenhæng, og havde i forhørene ikke noget besvær med at identificere sig med apostlene, for det var mennesker, som levede i en verden, hvor Guds ord og lov virkede. De vakte provokerede præsterne ved deres selvstændige bibeludlægning, og de var præget af en dualistisk forståelse, hvor Guds Ord i Bibelen i de vakes bogstavelige (fundamentalistiske) læsning var sandheden, og de som mente noget andet var Djævelens redskaber.²⁵

De kirkelige embedsmænds holdninger

I oktober 1835 (7/10) havde Faber lidt for optimistisk indberettet til Det danske Kancelli, at vækkelsen på Fyn var aftagende – for klagerne til ham var forstummet. Men tonen skulle blive anderledes. I sin betænkning til kancelliet fra august 1839 (10/8) beskrev Faber, hvad han mente var afgørende for, at vækkelsen ville ende som »et Sectvæsen«. For det første fremhævede han de vakes ringeagt overfor statskirken og dens præster, og dernæst for det andet dannelsen af såkaldte »kirkelige Forsamlinger«, især lægprædikanternes fremhævelse af disse forsamlings værdi som kirke ved at efterligne gudstjenestens oplæsning, bøn og prædiken, hvilket også svarede til Johan Nielsens udtalelser. Fabers forståelse harmonerede med den voldsomme vækkelse på Langeland, som netop gav grobund for den pludselig opståede baptisme.

De vakte havde imidlertid i provst U.A. Plesner fra Langeland en tolerant fortaler. I sin betænkning fra 24. oktober 1839, som biskop Faber havde bedt ham om, fremførte han den langelandske vækkelses positive sider, at de vakte var med til at fremme sognenes hensygnede liv, og at de vakte holdt sig til kirkens hovedlærdomme og den hellige Skrift,

samt var kongens tro undersåtter – dog »statuerer de en højere Lov, end Kongens«, noterede Plesner.

Faber protesterede i ledsageskrivelsen til kancelliet: »Hele Landet var [ikke] hensunken i en Indifferentisme«. Han afviste, at de vakte holdt sig til Skriften alene, for de stillede betingelser til dén som læste eller hørte Bibelens Gudsord i form af bod og omvendelse, som de lærte måtte »gaae forud og blive Nøglen til Skriften, som ellers var en lukket Bog«. Men Faber hævdede kritisk, at hvis Bibelen ikke var fuldt tilstrækkelig, så var – som han formulerede det – »den sande evangeliske, ægte lutherske Basis forrykket, og Læren om Bibelen som et Guds Ord, selv fuld af Liv, Aand og Sandhed, i Realiteten forkastet«. Faber var ikke tilfreds med sin provsts beretning om det vakte lægfolk.

Kronprinsen, der var guvernør på Fyn, havde været involveret i provstens og biskoppens diskussion. I et privat brev til Plesner i november 1839 indrømmede kronprinsen over for Plesner, at »aandelige Vaaben« var bedre end forfølgelse, men han fastholdt den begrænsede forsamlingsfrihed i konventikelpakaten fra 1741, som de vakte stødte an imod, og fremhævede, at han var modstander af de vaktens – som han skrev – »fremmed Indflydelse og Proselytmageri«, d.v.s. deres forsøg på at hverve sig tilhængere til deres tro på tværs af sognegrænserne, som hørte til statens grundlag, hvilket kronprinsen i sit brev fra januar 1836 til Faber allerede havde understreget. Begge fandt, at sognegrænserne udgjorde hele kirkeorganisationens basis (jf. Danske Lov – 2-11-3 og 6-3-1). Som konge valgte han dog i oktober 1840 at udstede et cirkulære om at standse forfølgelsen af de vakte. Der skulle kun ved præsternes indsats anvendes »Aandelige midler«.²⁶

Samtidens embedsmænd havde svært ved at acceptere det vakte lægfolks frie rolle som indrekkelig bevægelse på tværs af den eksisterende sognestruktur.²⁷ Dette hang bl.a. sammen med de vaktens pietistiske kirkesyn. F.eks. skrev Peter Larsen, Skræppenborg i sin bog om dåbspagten (1839), at ubodfærdige syndere og folk, der levede ugadeligt, havde brudt dåbspagten og måtte omvende sig og dermed forny sin dåbspagt. Man læste Luther med pietistiske briller, men fra omkring 1840 her tilsvarende Grundtvig med pietistiske briller. Vakte kunne mene, at præster nødvendigvis måtte udelukke alle uomvendte syndere fra sognets, ja, kirkens samfund.²⁸

Dette harmonerede dårligt med det kirkesyn, som regeringens kirkelige hovedrådgiver biskop J.P. Mynster klart udtrykte i sin andagtsbog om de christelige tros lærdomme (1833), og som regeringens juridiske generalprokurør, d.v.s. dens lovforfatter, A.S. Ørsted tidligere havde udtrykt. Deres forståelse af lægfolkets rolle i kirken er udpræget individu-

alistisk med Ordets forkyndelse til den enkelte, d.v.s. en »enkeltmandskristendom«, præget af romantikken med en svag forståelse af menighedsfællesskabet – enhver måtte følge »Hjertets trang«. Mynster frygtede de vakte og tidens liberale alt for egoistiske fremfærd, hvor de åndeligt svage lægfolk og de ikke særligt kristeligt aktive lægfolk blev tilsidesat fremfor de mere kristeligt veludrustede og aktive. Således kunne mange komme til at føle sig udenfor statskirken – usikre uden egentlig ståsted. Det drejede sig om at bevare statskirkens rummelighed, så enheden mellem stat og kirke ikke blev sprængt – og alene staten, mente Mynster, kunne tage hensyn til alle sider af det kirkelige liv.²⁹

Faber og andre i hans præstegeneration mente, at de vakte ville kunne skabe et skisma i statskirken og bryde ud. Denne opfattelse kan hænges sammen med magister Jacob Lindbergs aktiviteter. Til kancelliet udtalte Faber i juli (14/7) og oktober (7/10) 1835 sin frygt for, at Lindberg ville oppuste vækkelsen på Fyn.

Lindberg var præget af vækkelseskristendommen. Han havde et pietistisk kirkesyn og truede med udskillelse af statskirken. Han organiserede i 1835 underskriftsindsamlinger blandt de vakte – bl.a. på Fyn – om indførelse af Pontoppidans lærebog og om sognebåndsløsning, og de vakte læste endvidere hans artikler i »Nordiske Kirketidende« f.eks. i årene 1835-39 om de lutherske menigheder i Schlesien. Disse lutherske menigheder ville ikke acceptere den preussiske konges ritualforandringer i 1830, og det endte i 1835 med dannelsen af en luthersk frikirke. For Lindberg og hans meningsfæller gjaldt det om at kæmpe for lægfolkets kirkelige frihed, og man truede med at kunne komme i samme situation som de schlessiske lutherske brødre og bryde ud af statskirken. Faber var blevet gjort bekendt med disse artikler.³⁰

N. Fabers syn på lægfolkets religiøse dannelse og oplysning

I 1825, mens Faber var præst ved Allested og Vejle kirker på Fyn, udgav han en prædikensamling: »Tolv Prædikener. Et Forsøg til sand Christendoms Bestyrkelse mod Tvivl og Vildfarelse«. Han gav udtryk for ønsket om lægfolkets kristelige oplysning og dannelse p.g.r.a. tidens uvidenhed og overtro. Faber fastslog, at bønder og håndværkere var oplært til deres arbejde, og de kunne ikke fra deres »lave Trin af Kundskabens Stige« pludselig »i eet Spring« nå til det øverste trin og således træde frem som ordentlige forkyndere. Det kunne ikke lade sig gøre, mente Faber. Han opfordrede menigheden til at have tillid til de beskikkede præster (s.129-31). Den gejstliges opgave var at lede menighedens

religiøse udvikling. Det drejede sig om at udvikle lægfolket trin for trin til højere indsigt.

Fabers tankegang har bl.a. sine forudsætninger i den akademiske forståelse, som er præget af filosofen J.G. Fichte. Hvad en lærd tilegner sig af kundskaber i sin uddannelse, skal han bringe videre. Det er hans pligt. Evnen til ved forstanden at modtage kundskab og derefter at meddele sig er afgørende. Kundskaben skal tjene menneskeheden, siger Fichte. Den lærde er »Menneskehedens Lærer«. Han skal hos lægfolket vække dét til live og udvikle dét som bor i alle mennesker, – nemlig som Fichte udtrykker det: »Følelsen af det Sande«. Denne tyske filosofis ideer sætter sine tydelige spor i Danmark omkring 1830 hos tidens akademikere og embedsmænd, mener historikeren prof. Poul Bagge.³¹

I Fabers prædikensamling fra 1825 tales der netop om forstanden som en evne, dels til at skaffe sig kundskab om det sanselige, »hvad vi ser«, »hvad vi hører« og dels kundskab om det oversanselige, som ifølge Faber drejer sig om »Gud, Evighed, Salighed, Pligt, Dyd, Ret, Samvittighed«. Det sanselige og det oversanselige er en guddommelig gave – d.v.s. et lys som kaldes fornuften. Den ligger dybt i hvert menneskes indre, og skal vækkes ved forstanden. Det er således ikke – mener Faber – »det enfoldige Hjerte«, der bedst fatter lyset, men mennesket modtager lyset ved forstandens evne til at tilegne sig kundskaber f.eks. om Bibelen (s.33f.). Troen er således ikke blind, men retter sig mod Skriften og »Christendommens historiske Sandheder«, som lægfolket må lære at tilegne sig – mener Faber. Hans udtalelser fører til den formodning, at mange i almuen endnu i 1820'erne ikke kunne læse og tilegne sig Skriften.

For Faber er der harmoni mellem fornuft og Åbenbaring. Fornuftens lys og Åbenbaringen lys er i Kristus ikke to adskilte lys, men ét sammenhæng – det »er eet og det samme Lys« givet af Gud, siger Faber (s.17f.). Direkte opfordrer han sine tilhørere til: at de »øver og anender« deres forstand til at kende »Verdens Lys, Jesus Christus«. Lægfolket skal oplæres til at indse og forstå Gudsordets sande mening (s.104).

Ligesom andre i samme generation satte Faber »den hellige Skrift øverst«. I skriftet »Et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark« (1832) tog Faber til orde mod den formelle bundethed, som gjaldt m.h.t. præsteeden og bekendelsesskrifterne. Faber fremhævede, at ved en præsteretssag skulle præsten dømmes efter Skriften og ikke alene efter bekendelsesskrifterne, for det var »ligefrem at bryde Staven over Luther selv«.³² Det blev et stærkt ønske for Faber, at lægfolk skulle have indsigt i Skriften for ved forstandens evne at højne den religiøse dannelse, og det allerede fra skolealderen, og derved kunne kirkens lægfolk

blive en modvægt til de gudelige forsamlinger. I årene 1832-33 udarbejdede han som nævnt skriftet: »Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed«. Faber mente ikke, at bibellæsningen skulle dreje sig om »theologiske Forelæsninger«, men om »Menighedens Opbyggelse«.

De første diskussioner om lokale kirkeråd

I dette skrift om bibellæsningen kom Fabers synodale visioner til udfoldelse. Han forsøgte at aktivere sognemenigheden for derved at værne dem imod de gudelige forsamlinger. Som nederste led foreslog han lokale råd som en hjælp og støtte for præsten i det enkelte sogn. Faber foreslog Kirkekommissioner, og forestillede sig samme ordninger, som allerede var givet med sognets skole -og fattigkommissioner, hvor præsten var formand og ligesom godsejeren født medlem, og hvortil der blev udpeget et antal såkaldte dueelige bønder.³³

Begeistret mente Faber, at disse råd ville skabe samling om bibellæsning, om gudstjenesten, dens orden, herunder bedring af lægfolkets salmesang; endvidere kirkegårdens vedligeholdelse, som rådet skulle påtage sig. Rådets ansvar gjaldt både åndelige og praktiske opgaver. Faber fandt disse kirkekommissioner nødvendige, for at præsten ikke skulle stå isoleret i sognemenigheden (s.239f.). I sit skrift mod baptis-men fra 1842 gentog han forslaget om kirkekommissioner (s.172f.).

Karakteristisk var det, at Faber i sit syn på forandringer i statskirkeinstitutionen optog nye tanker, som først for alvor blev drøftet efter systemskiftet i 1848. Af mangel på politisk enighed om en af staten uafhængig kirkeforfatning for folkekirken i 1850'erne knyttede man netop til de eksisterende landemoder, og i særdeleshed til oprettelse af menighedsråd.³⁴ Det samme havde Faber tidligere gjort. Men cirkulæret om frivillige menighedsråd fra 1856 fik bl.a. på Fyn kun ringe succes. Præsternes indberetninger fremhævede lægfolkets manglende interesse. De henlagte opgaver til rådene var alene åndelige og præget af ordenens opretholdelse – jf. medhjælperinstitutionen i Danske Løvs kirketugtsbestemmelser (2-9-1ff.). De oprettede menighedsråd havde ikke medansvar for gudstjenesten og manglede egentlige praktiske opgaver. Derfor slog cirkulæret muligvis ikke an. Først mange år efter kom en egentlig menighedsrådslov (1903).³⁵

I sit værk om katolicismens og protestantismens kirkeforfatning fra 1825 arbejdede prof. H.N. Clausen med et teoretisk forslag: »Den repræsentative Presbyterial-Synodal-Forfatning«. Der var tale om en selvstændig kirkeforfatning uafhængig af staten, hvor den kirkelige be-

kendelse ligeledes var uafhængig af statsforfatningsdokumentet (Grundloven). Clausens forslag var inspireret af den tyske teolog Fr. Schleiermachers organismetanke om stat og kirke, som to uafhængige organismer – to såkaldte »særprægede Individider«. Det var alene i dette teoretiske udgangspunkt, at Clausen inddrog lægmandsrepræsentation i lokalråd og omtalte kirkeforsamlinger i hver provins, der skulle sende delegerede til et nationalt kirkeråd.³⁶ Det lokale råd skulle vælges ved såkaldt »Stemmefleerhed«, og rådet ved hver kirke skulle bestyre følgende opgaver under præstens ledelse: den offentlige undervisning, gudsyndelsen, den kirkelige disciplin og økonomi, samt valg af præst (s.251). Her blev vægten lagt på både åndelige og praktiske opgaver.

A.S. Ørsted havde i Juridisk Tidsskrift fra 1826 svært ved at forestille sig Clausens forslag bl.a. lokale kirkeråd, og han fandt præstevalg betænkeligt, fordi det ville blive styret af en minoritet i sognet, ligesom man ikke lokalt kendte ansøgerne og kunne vurdere dem. Ørsted tænkte slet ikke på biskoppelig vejledning. Præstevalg kom ikke mere ind i debatten.³⁷

Clausen følte siden selv, at hans forfatningsforslag i 1825 havde givet ham »mangfoldig høj Misgunst«, som han udtrykte det i sine levnedsoptegnelser fra 1877.³⁸ Efter 1830 blev han mere og mere inddraget i politik på liberal side med ønsket om en fri forfatning, og hans kirkelige forfatningstanker gled i baggrunden.³⁹ Men efter systemskiftet i marts 1848 er Clausen blevet husket som den, der med den første Grundlovs §80 (1849), ønskede folkekirkens forfatning ordnet med egne organer og selvstyre. Faber gav ikke på samme vis som Clausen udtryk for særlige teoretiske overvejelser mellem stat og kirke, selvom han i sine praktiske overvejelser omkring synodale ordninger knyttede til ønsket om indre kirkelig selvstændighed.

Han havde under enevælden vovet langt mere end Clausen, da han allerede i 1838 havde indsendt et forslag til Roskilde Stænder, som ville betyde bedre repræsentation for gejstligheden. Det skulle ske enten i de eksisterende stænderforsamlinger⁴⁰ eller sekundært ved oprettelse af en fælles gejstlig stænderforsamling i kongeriget – nærmest et rådgivende kirkeråd, hvor også læge medlemmer skulle have sæde, nemlig såkaldte dannede lægfolk, såsom lærere fra universitet, seminarier, skoler o.s.v. Kongen gav Faber en alvorlig påtale, så han måtte trække sit forslag.⁴¹

N.F.S. Grundtvig forståelse af lægfolkets frie rolle i statskirken

Faber mente, at lægfolket trin for trin skulle nå til højere indsigt ved bibellæsning og i kraft af lokale kirkeråd. N.F.S. Grundtvig derimod lagde vægten på lægfolkets frie rolle i statskirken. Han måtte i sin anmeldelse af Fabers »Tolv Prædikener« i »Theologisk Maanedsskrift« (bd.2, 1825) afvise Fabers kritik af de gudelige forsamlinger på Fyn. Grundtvig mente, at lægfolket selv måtte bestemme ud fra Gudstro og samvittighed. Således drejede det sig for Grundtvig om lægfolkets samvittighedsfrihed. Men han var ikke tiltrukket af konventikelkristendommen. Som Grundtvig skrev i anmeldelsen, ville han alene føre en åndelig krig – og han overlod da også nærmest de vakte fynboer til magister Lindberg og hans »Nordiske Kirketidende«, som blev læst af de vakte.

I sin anmeldelse af Fabers prædikener førte Grundtvig den åndelige krig, og han måtte konstatere, at der dog »var alt meget vundet, naar der intetsteds blev prædiket mere ubibelsk«. Faber knyttede netop til apostolens beretninger om Jesu fødsel, liv og død, og lagde vægt på forsoningen i Kristus. Forsoningen gælder alle – »men kun det Menneske, der selv udrækker Haanden efter Forsoningen, erholder den; for ham alene bliver den til Syndsforladelse« (s.273f.) – »I allene kunde fatte det trøstende i Frelserens Ord: det er mit Blod, som udgydes til Syndernes Forladelse« (s.264). Således forkyndte Faber i Allested og Vejle kirker. Det drejede sig om »Hjerternes Trang« til syndernes forladelse.⁴² Grundtvig måtte indrømme, at med Faber havde det historiske om den sande kristendom i Ny Testamente fået langt mere vægt, end det var tilfældet hos andre indenfor den retning, han meget generaliserende betegnede som »Rationalister«.⁴³

Grundtvigs forståelse af »den historiske Tro« blev uddybet i »Kirkens Gienmæle« fra 1825, og tog endelig form i de følgende år, hvor udgangspunktet for den sande kristendom ikke længere var Skriften, som i anmeldelsen af Fabers prædikener, men derimod lægfolkets kirkevidnesbyrd og trosregel givet forud for ethvert skriftligt vidnesbyrd. Det drejede sig om lægfolkets rettesnor udtrykt med dåb og trosbekendelse, og endvidere om en afvisning af prof. Clausens og præsternes exegetiske pavedømme ud fra Skriften.⁴⁴ Lægfolket var således ikke først og fremmest afhængig af præstens skriftfortolkning og af dannelse ved bibellæsning, men afhængig af et trosvidnesbyrd.

De efterfølgende år viste Grundtvigs usikkerhed m.h.t. det historiske kirkevidnesbyrd bagom Skriften, der unddrog sig almindelig historisk bevisførelse. Grundtvig nåede frem til en erkendelse af, at lægfolkets bekendelse af troen ved dåben var »det ægte christelige«. Det afgøren-

de for Grundtvig blev dåbspagtens uforanderlighed. Det fik netop betydning for hans klare holdning i ritualdebatten omkring Djævlforsælgelse og dåbsformular i 1830'erne.

Det fik formentlig også betydning for vækkelsens senere udvikling på Fyn og Langeland. For under indtryk af baptisternes mission understregedes dåbssakramentets betydning ved siden af Skriften. Et eksempel var lægprædikanten Johan Nielsen, der i sine erindringer især fremstod som luthersk-pietistisk forkynder. Senere blev han rejseprædikant på Fyn og i Jylland i Indre Missions tjeneste.

Johan Nielsens og de sydfynske gudelige forsamlings pietistiske levevis med vægten på helliggørelse, vendt mod denne verdens jammerdal, såsom søndagsarbejde, dans og musik, førte til et brud i 1849 med den fra 1841 vakte bonde Christen Hansen. Han var søn af Hans Christensen Vejstrup, og han blev landstingsmand og var senere initiativtager til dannelsen af Vejstrup valgmenighed. Efter bruddet med Johan Nielsens vakte kredse på Sydfyn og Langeland søgte Christen Hansen først til pastor F.E. Boisen i Skørpinge, som tidligere havde gæstet de gudelige forsamlinger på Sydfyn og Langeland, men fandt ingen klar tale om dåben i hans forkyndelse. Dernæst efter 1850 søgte han til pastor Vilh. Birkedal i Ryslinge. Både Christen Hansens erindringer og Birkedals prædikener i 1850'erne synes at vise hen til, at først på dette tidspunkt i 1850'erne tegnes for alvor Grundtvigs dåbssyn med dåbspagtens betydning. Samme udvikling kan iagttages hos pastor J.S. Brandt i Ollerup.⁴⁵

Grundtvigs deltagelse i 1830'ernes ritualdebat var bestemt ud fra gudstjenestens »livstegn« i dåbens bekendelse, i forkyndelse og lovsang, og i denne sammenhæng også bestemt ud fra hans ønske om kirkelige frihed for både præster og lægfolk – d.v.s. hele spørgsmålet om samvittighedsfriheden. Det drejede sig om præstefrihed, bl.a. i forbindelse med forslaget om valgfrihed mellem forskellige dåbsformularer, mod til gengæld at lægfolket fik frihed i form af mulighed for sognebåndsløsning, så de ikke skulle tvinges ind under en præst af en anden anskuelse end deres egen – en præst som de mente misligholdt »Naademidlerne«. Grundtvig forlod tanken om statskirken som en bekendelseskirke. Statskirken skulle i stedet være en borgerlig indretning, d.v.s. en statslig ramme, hvor der var fuld liturgisk og bekendelsesmæssig frihed for præster⁴⁶, og hvori »alle Folkets religiøse Anskuelser« var repræsenterede, således også baptisterne – selv kvækerne nævnes som eksempel – jf. Grundtvigs skrifter om dåbspagten fra 1832 og om den danske statskirke fra 1834. Trods forskellig tro skulle man blive sammen inden for statskirken for det borgerlige fællesskabs skyld.⁴⁷

Kun m.h.t. sognefrihed slog Grundvigs tanker an. Først ved lov i 1855 blev sognebåndsløsningen indført, senere kom valgmenighedsloven i 1868, hvorimod præstefrihed ikke blev indført. Stadig var præsten forpligtet på folkekirkens bekendelsesskrifter, den autoriserede liturgi og salmebog.

Afslutning

I spørgsmålet om lægfolkets rolle i kirken kan det konkluderes, at præstestanden i midten af forrige århundrede stadig var kirkens ledende faktor – endda efterhånden støttet af mange vakte, som i løbet af 1850'erne søgte pietistiske eller grundtvigske præster. Men diskussionen om lægfolkets mere selvstændige og aktive rolle var påbegyndt. Det skete ikke alene ved Grundtvig, men også med Faber, omend de anskuede lægfolkets rolle fra forskellige synsvinkler. Grundtvig ud fra tanken om samvittighedsfriheden i en »fri Stats-Kirke«. Faber ud fra tanken om lægfolkets nødvendige religiøse dannelse og deltagelse i lokale kirkeråd (menighedsråd), som led i synodale ordninger, hvilket er knapt så kendt.

Noter

1. Artiklen er baseret på Ph.D-forelæsningen den 4. oktober 1996 ved Odense Universitet.
2. Kirkehistorikeren, prof. J. Oskar Andersen omtaler disse »Overgangsmænd« i en artikel: »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, Dansk Kirkeliv, 1925, s.131-39.
3. Materialet til denne afhandling omfatter Fabers mange udgivne trykte skrifter og fire håndskrevne bind om ritualforhandlingerne i Fyens Stift, som er hentet i Fyens Stiftsbibliotek under Odense Universitetsbibliotek, og som ikke har været anvendt tidligere. Endvidere kan nævnes hans efterladte private papirer i Det kgl. Biblioteks Samlinger, ligesom der findes et velordnet bispearkiv i Fyns Landsarkiv, tillige med de mange sager i Rigsarkivet, d.v.s. i centraladministrationens arkiver og kongehusets arkiv. Vedr. præcise noter om arkivalier m.m. henvises til min bog: Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848, 1996.
4. Se Den danske Kirkes Historie, 1954, bd. 6, s.206.
5. Det første slægtled af grundtvigske præster var i begyndelsen stadig præget stærkt af pietismen. Pastor Vilh. Birkedal, Ryslinge er et godt eksempel på grundtvigske præsters forkyndelse af lov og evangelium ud fra en »orthodoks« og pietistisk forståelse. For de grundtvigske – bl.a. Birkedal – blev det efterhånden dåben, der var tegnet på genfødselen, men for de pietistiske vakte var det omvendelsesoplevelsen. Se Vilh. Birkedal, Naadens Sorg og Sorgens Naade, Prædikener, 1856f., bd.I, s.492f., 499. Jf. P.G. Lindhardt, Vækkelser og kirkelige retninger, 1978, s.60-84.
6. Konventerne omtales i Danske Lov 1683 (2-16-11 og 12). Provsten skulle samle herredets præster. Om landemoderne, se Danske Lov (1-2-15, 16, jf. 2-16-5 og 2-17-8).

- Landemodet formidlede kgl. befalinger og anvisninger samt biskoppens formaninger. Endvidere kirkelige og gejstlige sager, ligesom landemodet var gejstlighedens værneting. Jf. H.J.H. Glædemark, Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874, 1948, s.6, 349f.
7. Vedr. Agerbeks breve: Fyns Bispearkiv. La.F. Konventsforhandlinger om Ritual og Kirkelove m.m. 1835-38. Jf. no.17.
 8. Se Johs. Pedersen, »Om djævløforsagelsen ved dåben. Jac.Chr.Lindberg mod H.G. Clausen«, Dansk teologisk Tidsskrift, 1956, s.106ff.
 9. Fyns Bispearkiv. La.F. Konventsforhandlinger om Ritual og Kirkelove m.m. 1835-38; biskoppernes breve til Faber: Tage Müller – 24/10-1836; J.Paludan-Müller – 2/4-1836; Rs. Møller – udateret. Om Fabers store betænkning skrev biskop Mynster senere: »Det var et ganske mislykket Arbejde, hvoraf jeg Intet kunde benytte«; J.P. Mynster, Meddelelser om mit Levned, 1854, s.257.
 10. Vedr. Fabers betænkning: Det kgl. danske Kancelli, Rigsarkivet. Indberetninger og svar på cirk. af 26/4-1834 vedr. forandring af kirkeritualet og alterbogen (Ra.G.95. pk.c.d.e. Fyns Stift). Endv. Odense Universitetsbibl., Fyens Stiftsbibliotek, håndskrifter, N. Faber, Ritualforandringer i Fyens Stift 1836. 2 bd. Jf. H.B. Hansen, Fynske Præstekonventer, 1965, s.112ff.
 11. Til kongen skrev Faber om sine forslag vedr. Mynsters ritualudkast (1839) både i november 1840 (29/11) og i februar 1841 (24/2). Hele denne påvirkning af Chr.VIII kan aflæses af Fabers breve i kongehusets arkiv, som ikke har været anvendt tidligere, og af Fabers privatarkiv (Det kgl. Bibliotek – add.269,2). K. Baagø skriver (Magister Jacob Chr. Lindberg, 1958, s.324f.), at kronprinsen »i kirkelige spørgsmål stod under stor indflydelse af biskop Faber i Odense«. Skal denne antagelse holde, må brevene i Kongehusets arkiv medtages. Findes i Rigsarkivet.
 12. Se H.J.H. Glædemark, s.49ff., 74f., 111f. og H.N. Clausen, Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus, 1825, s.245. Faber opfattede i sit synodalforslag alene kirken som et selskab (d.v.s. et samfund) i staten, der skulle have indre selvstændighed. Her lå han på linie med Clausen (jf. no.36).
 13. Alle væsentlige beslutninger vedrørende kirken blev foretaget af enevoldskonge og kancelli. Juridisk blev enevældens kirke ikke betragtet som en uafhængig enhed eller som en selvstændig statsinstitution, men slet og ret som en gren af statsforvaltningen. Historikeren H.J.H. Glædemark (s.13, 38, 42, 57, 76, og s.508f.) taler om det statskirkelige princip. Kongeloven, Danske Lovs 2. Bog. Kirkeritualet af 1685 og Alterbogen af 1688 dannede retsgrundlaget for den kirkelige orden her i Danmark indtil 1849.
 14. A.S. Ørsted hævdede, at så godt som i alle landets kirker fraveg man fra Kirkeritualet (1685), og at præsterne ikke aflagde ed på bogstaveligt at ville følge ritualen, og at de ikke var embedsmænd i samme forstand som de verdslige embedsmænd, idet de i deres gerning måtte lade sig lede af samvittigheden. (Se H.J.H. Glædemark, s.60ff). Biskop Faber har sandsynligvis ikke set med strenghed på præsternes for selvstændige ritualforandringer, fordi han erkendte det utidsvarende i 1685-ritualet (jf. H.N. Clausens og P.C. Stenersen Gads tilsvarende opfattelser – Johs. Pedersen, Dansk teologisk Tidsskrift, 1956, s.93ff.). Faber modtog de vaktet klage over pastor Schmidt i Mesinge, der havde strøget »nedfaret til Helvede« i dåbsbekennelsen. Faber gjorde ikke noget ved denne klage, idet han formentlig har villet afvente en ritualrevidering.
 15. Skolehistorikeren Ingrid Markussen (I visdommens Lænker, 1988) understreger læsefagets verdslige læsning (naturhistorie, fædrelandshistorie o.s.v.) i skolen med skoleloven af 1814: indlæring af alle skolens fag, altså både skrivning og regning og

- læsning af verdslig litteratur er en forudsætning for at blive antaget til konfirmationsforberedelse (293f). Denne tætte forbindelse mellem skolens kundskabsmål og kirken konfirmation blev den mest effektive garanti for indlæringen.
16. Pastor U.A. Plesners (Humble) afhandling: »Om det Mysteriøse ved Daaben« er et typisk eksempel på holdningen i tidens fynske præstestand med rod i oplysningstidens fornuftskristendom. Se Det kgl. danske Kancelli. Indberetninger og svar på cirk. af 26/4-1834 vedr. forandring af kirkeritual og alterbogen (Ra.G.95.pk.c.d.e. Fyns Stift). Endv. N. Faber, *De anabaptistiske Bevægelser i Danmark*, 1842, s.29f., 31, 35f., 58, 62, 64, 128f.
 17. Dansk Kirkeliv, 1925, s. 207ff. N.E. Balle har været udkældt, men alligevel benyttet – bl.a. de af Balle foretagne ændringer ved udeladelsen af eksorcismen i døbeformularen (1783), optaget i Kirkeritualet (1685). Herfra lod Grundtvig sig inspirere af Balles nyformulering af korstegningen – f.eks. i salmen »Sov sødt, barnlille!«. Se Chr. Thodberg, *En glemt dimension i Grundtvigs salmer*, 1969, s.16ff., 20ff., især 21.
 18. Dansk Kirkeliv, 1925, s. 207.
 19. Et brud med statskirken harmonerede meget dårligt med enevoldsstatens lovgivning. For de vakte var med barnedåben lutherske kristne og dermed borgere i den danske evangelisk-lutherske enevoldsstat (Danske Lov 2-1 og 2-5-6 samt forordning af 30. maj 1828).
 20. Hal Koch m.fl., *Et Kirkeskifte*, 1960, s.25; jf. s.16-25.
 21. De vakte på Fyn var præget af flere forskellige former for pietisme, som dog nemt gled over i hinanden. Jf. O. Nørskov Nielsen, *Andagstlitteraturen og de gudelige vækkelser 1820-40*, 1973, s.78ff., 83ff., 90f., 154ff.
 22. Helligdagsforordningen (1845) indskærpede kirkebesøg, men ophævede tvangsplicht (§19). O. Nørskov Nielsen, s.142f. og A. Pontoppidan Thyssen, *De fynske Vækkelser*, bd. III,2, s.394ff. Formentlig vil en sammenligning af eksisterende altergangsprotokoller fra fynske sogne med de fynske vaktens adresser til Roskilde Stænder og kongen kunne oplyse om de vaktens kirkegang.
 23. Hanne Sanders beskæftiger sig meget lidt med holdningen til vækkelsen hos statskirkenes præster, herunder Faber (s.100ff.), som her er det egentlige emne. Det interessante er imidlertid, at forfatteren anser vækkelsen 1820-40 (eksemplet Langeland) for både i Danmark og Sverige at være en protestantisk folkelig kultur med et bestemt protestantisk verdensbillede, som hun beskriver (s.15ff., 308ff., jf.s.245ff.), og som f.eks. ses at være uden særlig påvirkning af det grundtvigske.
 24. H. Sanders, *Bondevækkelser og sekularisering*, 1995, s.99, 363ff. (religiøse husforsamlinger), s.104 (vækkelsen præstefjendtlig), 266 (brug af bibelcitater), 278f. (læsefærdighed), 276 (provokation), 268 (identifikation med apostlene), 286, 296, 302f. (dualismen).
 25. Til uddybning af de vaktens dualistiske verdensbillede nævner H. Sanders en sag fra Simmerbølle på Langeland, hvor skolelæreren Fich ifølge den vakte smed Anders Madsen Hansen havde lært børnene, at der ingen Djævel og intet helvede fandtes. Fich vandt den efterfølgende retssag, fordi beskyldningerne ikke kunne stå for en juridisk prøve. Se H. Sanders, s.283ff., 308f., 312-13.
 26. Om betænkningerne i efteråret 1839: Jf. 1.dept, Rigsarkivet: Brevsager til kancelli-ekspeditioner 1800-1848: sag nr.3185/ 1839 (hertil slutter sig nr.1663, 2016, 2499/ 1839) vedr. Fabers betænkning af 10/8-1839 og Plesners beretning af 24/10-1839 vedlagt Fabers skrivelse af 15/11-1839. Endv. Kongehusets arkiv, Rigsarkivet. Breve m.v. til kongen, 1839-1842, vedr. Plesners beretning og ledsageskrivelse af 24/10-1839 til kronprinsen, samt Fabers indberetninger m.v., især afhandling af 26/11-1839

- (nr.149, 239, 241). N. Fabers privatarkiv, Det kgl. Bibliotek, additamenta nr.269,2 vedr. kronprinsens brev af 26/1-1836 og 23/11-1839.
27. Man kan i høj grad diskutere om de vakte var en sekt, som ville et kirkeligt skisma og bryde med statskirken. Sektlignende træk kan dog fremhæves hos de vakte på Fyn. Historikeren O. Nørskov Nielsen omtaler disse træk (s.144ff.): Nørskov Nielsen konkluderer, at de gudelige vækkelser højst kunne »regnes for en indrekirkelig sekt, der opererede inden for den bestående kirkes rammer«.
 28. De vakes kirkesyn kom aggressivt til udtryk hos lægprædikanten Niels Johansen (Johan Nielsens søn), der skrev, at en sand præst skulle kun prædike for Guds menighed »og udelukke alle ubodfærdige og uomvendte Syndere fra de christne Samfund og aldrig kaste Christi Legems og Blods kostelige Perle for slige Hunde og urene Svin«. Se O. Nørskov Nielsen, s.139ff.
 29. J.P. Mynsters, Betragtninger over de christelige Troeslærdomme, 1833, bd.2, s.262-64. Jf. Et Kirkeskifte, 1960, s.155ff. Endv. A.S. Ørsted, »Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring?«, Juridisk Tidsskrift, bd.XII, 1.hefte, s.213ff. og 2. hefte, s.250ff., 270-80, 1826.
 30. Se Kaj Baagø, s.362f. Faber var blevet gjort opmærksom på Lindbergs artikler i breve både fra Hans Agerbek i Espe (jf. 19. maj 1835, Bispearkivet, La.F., konventsforhandlinger om ritual og kirkelove m.m.) og fra provst U.A. Plesner, Langeland (jf. 7. marts 1839, Bispearkivet, La.F., Langelands sdr. herredsbr., 1835-49).
 31. »Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede«, Historisk Tidsskrift, 12.rk., 4.bd., 1970, s.423-40, især 433f., 362-65. Johan Gottlieb Fichtes skrift Den lærdes Bestemmelse, s.19-22, 51, 53, 56, 58, 60-64. Dette skrift var tidligere blevet oversat af finansdeputeret Jonas Collin i 1796. Han var en af tidens markante embedsmænd.
 32. N. Faber, Et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark, 1832, s.189-204, 213, 216-17, 242.
 33. Senere kom i 1841 kommunalreformen, det såkaldte sogneforstanderskab. Præsten skulle fortsat føre sagerne vedrørende fattig- og skoleforhold. Se Harald Jørgensen, Lokaladministrationen i Danmark, 1985, s. 254f., 258f.
 34. Se H.J.H. Glædemark, s.174ff., 319-26, 331f., 346-48, 351f., 357, 360-63, 368, 379f., 395ff., 421f., 511ff.
 35. »Om de frivillige menighedsråd i Fyns Stift«, se F. Elle Jensen, Kirkehist. Saml. 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 114f., 125, 126f. Allerede i november 1857 indberettede biskop C.T. Engelstoft, Fyens Stift, til Kultusministeriet, at der var oprettet menighedsråd i 39 af dets 134 pastorater. I 43 pastorater havde sagen mødt modstand, i 19 var den udsat uden dog at være opgivet, og i 20-30 sogne var der intet foretaget. Om rådernes virksomhed kunne Engelstoft ikke sige meget, men han gjorde sig dog umage for at nævne de få praktiske opgaver, som var blevet tillagt rådene, såsom uddeling af legater og administration af den kirkelige fattigkasse, men det svarede slet ikke til indflydelsen i de folkelige sognekommunale råd. Allerede i 1860'erne sygnede mange af de oprettede menighedsråd hen. Det viser stikprøver i biskoppens visitatoptegnelser.
 36. Selvom dette teoretiske udgangspunkt var inspireret af Fr. Schleiermacher, talte H.N. Clausen i sit værk fra 1825 (s.231-43, 251-53) først og fremmest om kirkens selvstændighed i en kristen stat, hvor kirkens ydre og indre anliggender blev overdraget staten (enevoldskongen), uden at kirken mistede ejendomsretten. Den kristne stat hvilede på en accept. Bl.a. Clausen formulerede kollegialsystemet på dansk grund. I virkeligheden holdt Clausen sig til naturretens sondring mellem ydre og indre anliggender, mellem jus circa sacra og jus in sacris. Med enevælden som den fastlåste for-

- udsætning talte Clausen ikke først og fremmest om kirken som en af staten uafhængig organisme, men han talte om kirken som et selskab i staten (hvor den kirkelige bekendelse blev udtrykt i statsforfatningsdokumentet). Således knyttede han til institutionsbegrebet. Akkurat det samme havde retsteologen H. Ussing ment nogle år tidligere i sit værk: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, Anden Deel, 1786ff. (s.22f., 124, 130f., 133, 199). Der var tale om et selskab (d.v.s. et samfund/ en institution) med indre kirkelig selvstændighed (lære og liturgi) i forhold til staten, der styrede kirkens ydre forhold (økonomi, bygninger m.v.). I samtidens: Den danske Kirkeret, af prof. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg. 1838 og 1851, §22, s.58f.) blev kollegialsystemet beskrevet. Kollerup-Rosenvinge henviste bl.a. til Clausens værk fra 1825. Vedr. forskellige syn på H.N. Clausen, se H.J.H. Glædemark, s.7ff., 13ff., 79ff., 83f., 95f., 106f. 509f.; endv. H. Bernt Hansen, s.55, 143, 153, 164, 170-87, 193, 198, 202-03, 213. (Jf. no.12)
37. Se Juridisk Tidsskrift, 1826, bd.XII, 2. hefte, s.265-70.
 38. Jørgen Larsen, H.N. Clausen. Hans liv og gerning, 1. Del, Aarene 1793-1848, 1945, s.224f, 231ff., 422f.; jf. H.N. Clausen, Optegnelser om mit Levneds og min Tids Historie, 1877, s. 252.
 39. H.J.H. Glædemark (s.35ff., 510) taler om den Clausenske retning. I et brev fra pastor Agerbek, Espe, til Faber blev denne retning på Fyn nævnt som et faktum. Forstås det ud fra praktiske forudsætninger med ønsket om større kirkelig selvstændighed i indre anliggender (ritus, liturgi og disciplin), har der i tiden frem til 1848 været stor forståelse hos Faber og fynske præster (jf. dog H. Bernt Hansen, s.176, 193).
 40. Ifølge andragendet til Roskilde Stænder i 1838 var det først og fremmest nødvendigt med en bedre kirkelig repræsentation, idet der kun var to kongevalgte gejstlige i hver stænderforsamling. Se C.G.V. Faber, »Et lille stykke Kirkehistorie fra Stænderinstitutionens Tid«, Kirkehist. Saml., 3.rk., bd.IV, 1883, s.704ff. Når konge og kancelli reagerede så alvorligt på Fabers andragende til Roskilde Stænder kunne det hænge sammen med, at man opfattede Fabers andragende som et forsøg på at spille med i hele kritikken af Stænderanordningen. Den liberale Tage Algreen-Ussings andragende om én samlet stænderforsamling for kongeriget var netop blevet vedtaget i både Roskilde og Viborg Stænder i sommeren 1838. I december 1838 kom afslaget fra kongen, hvilket gjorde den liberale opposition meget mere kritisk.
 41. Se C.G.V. Faber, Kirkehist. Saml., 3.rk., bd.IV, 1883, s.720ff. Vedr. Clausens kirkeforfatningsbestræbelser: se H.J.H. Glædemark, s. 310-26.
 42. Hal Koch har karakteriseret disse »Overgangsmænds« kristendomssyn: »Loven er...det første Trin på den Stige, der fører frem mod Evangeliet og det evige Liv. Loven tjener ikke til at nedbryde og sønderknuse, den er med til at bygge op, udtrykt i Skriftens Ord og i Hjerternes Trang« (jf. Den danske Kirkes Historie, 1954, bd.6, s.196). Således harmoni mellem fornuft og Åbenbaring. Forsoningstanken var et centralt tema hos tidens »Overgangsmænd«, bl.a. hos Faber i Tolv Prædikener (s.253, 264, 273f., 275f., 281) Hos Grundtvig derimod skete en udvikling hen imod den oldkristelige forløsningstro (jf. Kaj Thaning, For Menneskelivets skyld, 1971, s.220). Disse »Overgangsskikkelser« var endv. præget af Immanuel Kants morallære – bl.a. Faber i Tolv Prædikener (s.199, 238).
 43. J. Oskar Andersen, Dansk Kirkeliv, 1925, s.139.
 44. Denne modsætning blev ifølge prof. Oskar Andersen i kampens hede stillet så ensidig op af Grundtvig i Kirkens Gienmæle, at det efterhånden »afspærrede ham for at værdsætte den nytestamentlige forståelse af kirken som en synlig virkelighed og en aktiv »husholdning«, for hvis opgaves løsning alle medlemmer (også selvfølgelig

- lægfolket) har ansvar« (jf. Dansk Kirkeliv, 1925, s.181). I Kirkens Gienmæle (1825) klagede Grundtvig over, at H.N. Clausen i sin bog ikke ville tåle nogen anden trosregel i den kristelige kirke end Skriften, samtidig med at han ligeså bestemt erklærede Skriften for selvmodsigende og usikker. Grundtvig håned Clausens såkaldte grove »Kulsviertro« på Skriften (N.F.S. Grundtvigs udvalgte Skrifter, ved H. Begtrup, 1906, bd.IV, Kirkens Gienmæle, s.397ff., især s.410ff.). I virkeligheden omtalte Clausen blot den historisk-kritiske forståelse af Skriften, og var her i realiteten forud for sin samtid (Hal Koch, Den danske Kirkes Historie, 1954, bd.IV, s.200ff.).
45. Se Johan Nielsen, Min Kamp med Baptister og Mormoner, 1894, s.7f, omhandlende en samtale med forstanderen for Langelands baptistmenighed, en samtale som også blev omtalt af Jens Dyrholm (i bogen, En Røst i vor bevægende Tid, 1852). Endv. Christen Hansen Vejstrup, Rosagergaard-slægten, ved H.K. Rosager, 1950: heri er trykt Christen Hansens erindringer, s.12ff, især si. 38-51. Vedr. Birkedals prædikener, se no.6. Vedr. Pastor Brandt, se A. Pontoppidan Thyssen, bd. III,2, s.299).
 46. Flere af Grundtvigs nærmeste præstevenner tog afstand fra Grundtvigs forslag om præstefrihed, liturgisk såvel som dogmatisk. Det gjaldt f.eks. P.A. Fenger, J.F. Fenger og i mange år ligeledes Vilh. Birkedal. Se H.J.H. Glædemark, s.45, 331f.
 47. Se N.F.S. Grundtvigs udvalgte Skrifter (ved H. Begtrup), 1907f., bd.V, Om Daabs-Pagten (1832), s.373-75, bd.VIII, Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet (1834), s.61f., 62-64, 73f., 75f., 82f., 85f., 89-95, 96f. og bd.VIII, Om Religions-Forfølgelse (1842), s.460ff., s.473. Jf. Th. C. Lyby, »Grundtvigs tanker om præstefrihed – og grundtvigianernes«, i festskrift til Jakob Balling, 1993, s.216ff.

Summary

Towards the end of absolute monarchy in Denmark (1660-1848) awakening attentiveness focused on democratic principles and democratic movements in general. Arguments were put forward in favour of more self-determination suggesting a synodal organisation of the Church within the limits of absolutism. Nicolai Faber, bishop of Funen (1834-48), was one of the first to propose such wishes for self-determination. This essay describes his points of view.

At this period of transition several priests and theologians held typically provisional opinions. These expressed neither characteristically rationalistic ethics nor the new ideas invigorated by N.F.S. Grundtvig. In addition to bishop N. Faber also J.P. Mynster, bishop of Zealand, and H.N. Clausen, professor at the University of Copenhagen, held such provisional views.

It was a time which favoured individualistic principles. People looked for new explanations to spiritual values, which differed from those offered by the Established Church. In Funen people assembled at revivalist meetings in growing numbers. In his capacity of bishop N. Faber tried to protect the congregation against what he felt to be fanatical and sectarian assemblies. Faber wanted to enlighten the laity. In or-

der to counterbalance the influence of revivalist meetings he emphasized the importance of religious knowledge; so he introduced educational work such as Bible reading under the guidance of the rector of the parish.

The contemporary question under debate concerned the laity's growing independence and the decisive part that their energetic movement came to play in society. Nicolai Faber was one of those who first introduced the idea of meetings in order to discuss parochial matters; from 1903 these were termed vestry meetings.

Whereas Nicolai Faber was the representative of the Confessional Church, N.F.S. Grundtvig, on the contrary, did not put much emphasis upon the idea of synodal organisation of the church. Grundtvig maintained the laymen's liberty of conscience within the limits of an undenominational, but national State Church.